

ДО ІСТОРІЇ БУДИНКІВ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ

*Стаття присвячується історії перших будинків Кирила Розумовського в Батурині.
Ключові слова: Бату́рин, гетьман, Ки́рило Розумовський, Гончарівка, дерев'яний палац.*

Будівельна діяльність Розумовських в Батурині досліджена досить фрагментарно. Побіжно про це писали Ф. Горностаєв та Г. Лукомський у розвідках про палаци та церкви Розумовських¹. Між тим, у Батурині було декілька дерев'яних та кам'яних будинків Кирила Розумовського. Вважаємо, що першим з них був замиський будинок, побудований в 1752–1753 рр. за проектом архітектора А. Рінальді у так званому «Мазепиному Городку» поблизу Гончарівки та хутора Шовковиці.

На території Батурина є два історичні об'єкти під назвою «Городок». Перший був розташований в центрі сучасного Батурина², другий – в районі урочища Гончарівка поблизу дороги, що веде на Конотоп: «...городок близ Батурина окружен с трех сторон земляным валом и рвом, а с восточной стороны косогором...»³. Городок і селище Гончарівку сполучала гребля з дерев'яним містком, перекинутим через яр⁴.

Для того, щоб краще зрозуміти місцезнаходження замиської резиденції К. Розумовського в Батурині, заглибимося в історію. В «Описании Старой Малороссии» О. Лазаревський писав, що в Батурині в 1726 р. був «... двор с садом, на Гончаровке..., где Мазепа сам жил; в оном дворе каменные палаты пустые и разбитые; там же церков деревянная цела, с некоторою частью иконостаса»⁵. Можна припустити, що ця церква й була домовою церквою К. Розумовського у його замиському будинку. З так званого «Лизогубівського літопису» відомо, що цей храм існував на Гончарівці ще в 1742 р. і, ймовірно, залишався на цьому місці аж до приїзду в Бату́рин К. Розумовського, бо, якщо церква вціліла під час «меншиковського погрому», то в мирний час ніхто б не став її руйнувати⁶. До речі, у збірках науково-мистецької фундації митрополита Андрея Шептицького в Національному музеї у Львові зберігається копія ікони «Іконостас гетьманської церкви 1754 р. К. Розумовського в Батурині», яка була написана невідомим майстром на замовлення останнього гетьмана⁷.

К. Розумовський вперше відвідав Бату́рин 14 вересня 1751 року. Через три дні, «... осмотра положение места, учинил потребныя учреждения для построения вновь здешняго города»⁸. Історики та краєзнавці дотримуються різних точок зору стосовно розташування гетьманських будинків в Батурині. Так, О. Васильчиков⁹ стверджував, що «... Розумовский жил в Батурине в сломанном деревянном доме, который он построил в начале своего гетьманства. Этот дом находился на месте, которое до сих пор называется городком и находится в 0,5 версты от Тепловки, на краю батуринской горы»¹⁰. Краєзнавець В. Бондаренко писав, що «... відсутність скупченості, тяжіння до вільного розселення підкреслюється тим фактом, що гетьманський двір розташовувався за межами міста за 1,5–2 кілометри на південь у районі існуючого зараз села Шовковиці»¹¹. На думку С. Павленка, «... місцем для власного палацу він (К. Розумовський – М. Г.) обрав територію, де раніш стояв палац І. Мазепи»¹². І. Іноземцев з цього приводу зазначав, що «... местность называется Городок и является наивысшим пунктом Батуринского вала», що «... теперь Городок принадлежит частному лицу (Великдану – М. Г.) и представляет старый запущенный парк. Городок выходит на реку Сейм и с двух сторон отделен от остального батуринского вала глубокими оврагами, на одном из которых сохранилось каменное сооружение, служившее очевидно плотиною»¹³.

За свідченнями М. Шугурова, який побував у Батурині в 1894 р., «... внутри вала вся площадь усадьбы поросла фруктовыми и другими деревьями, посаженными и выращенными, очевидно, уже в позднее время». Багато хто й досі вважає, що це була садиба І. Мазепи, але, на думку М. Шугурова, садиба Мазепи разом з великою частиною батуринських будівель

була знищена в листопаді 1708 р.¹⁴. Біограф родини Розумовських О. Васильчиков у 1880 р. писав, що на кручі батуринської гори, саме в городку, де розміщувалась резиденція Розумовського, «... еще и теперь видны, расположенные правильными рядами огромные кусты терновника и сирени»¹⁵. До речі, ці насадження збереглися до сьогодні. О. Васильчиков писав, що «... на юг от Городка существует еще ... огромный фруктовый сад, неправильно называемый Мазепинским. Но уже не осталось никаких следов самого здания (будинка К. Розумовського – М. Г.), и предания местных жителей на Городок указывают, как на место жительства Мазепы»¹⁶. Від М. Шугурова також довідуємося, що трохи далі від межі Городка він бачив залишки старовинного кам'яного містка, який був побудований, за переказами місцевих мешканців, К. Розумовським¹⁷.

Облюбувавши місце для своєї резиденції, К. Розумовський доручив будівництво італійському архітектору Антоніо Рінальдї. Ймовірніше за все, А. Рінальдї приїхав в Росію навесні 1752 р., оскільки відправлений ним лист до свого вчителя Л. Вівантеллі від 27 січня 1752 р. свідчить про те, що на той час він ще перебував в Англії¹⁸. Прибувши до Росії, архітектор відразу ж поступив на службу до К. Розумовського. Трохи раніше в січні цього ж року граф М. Воронцов в листі до графа В'єльке згадував про угоду з А. Рінальдї. Зокрема, відповідно до одного з пунктів «... искусный архитектор обязался отправиться на Украину и выполнить поручение Разумовского». Також М. Воронцов писав В'єльке, що Рінальдї «... может надеяться на особые милости гетмана, по мере того, как он даст последнему доказательства своего искусства и своего хорошего поведения»¹⁹. Навесні 1752 р. А. Рінальдї прибув до Батурина, де перед ним було поставлене важливе завдання – побудувати резиденцію гетьмана України. Особливістю творчості А. Рінальдї було вміння «... выбрать место для строений и связать их с окружающим ландшафтом». «Впервые Ринальди мог проявить себя в городе Батурине ... который надлежало превратить в столицу Малороссии»²⁰. У 1752–1753 рр. А. Рінальдї зосередився на будівництві гетьманського будинку²¹. У листі з України до Л. Вівантеллі від 2 листопада 1752 р. архітектор писав: «... сей час для проживання гетьмана в Батурине мне велено выстроить из дерева, на каменном фундаменте, в один этаж, загородный дом с садом. Я живу в деревянном доме, в трех горницах и особенно боюсь пожаров, кои нередки здесь...»²².

Як писав Д. Кючаріанц, ми можемо лише уявити, якими були ескізи палацу, павільйонів та парку, але можемо з впевненістю сказати, що він проектував значну споруду²³, оскільки, «... разоренный и сожженный Батурин, по мысли гетмана, должен был превратиться в «регулированный», хорошо обстроенный город, действительную столицу Малороссии ...»²⁴.

Проект А. Рінальдї був високо оцінений у вищих колах Санкт-Петербурга, але втілення в життя задуму архітектора потребувало значних коштів. Оскільки їх не вистачало, будівництво резиденції було відкладене. Невдовзі архітектору доручили будівництво в Оранієнбаумі²⁵. У реєстрі витрат похідної канцелярії гетьмана К. Розумовського зберігся запис від 3 грудня 1754 р. про те, що архітектору А. Рінальдї за перше півріччя цього року було сплачено 800 рублів²⁶. За даними джерел «... в 1754 году Ринальди уехал в Петербург»²⁷. «Уже в 1754 году мастер стал зодчим малого императорского двора»²⁸. У 1755–1780-х рр. А. Рінальдї будував садибу «Ново-Знам'янська» для М. Воронцова²⁹.

У серпні 1752 р. «... Разумовский посетил и Батурин, где в то время постройки быстро подвигались. В Городке был выстроен огромный деревянный дом, вокруг дома стояли флигеля для гостей, а пред домом вал. На валу стояли пушки, из которых палили в разных торжественных случаях»³⁰. Підтвердженням того, що в цей час будівництво гетьманської резиденції, хоча й повільними темпами, а все ж таки відбувалося, є лист К. Розумовського до Колегії Іноземних справ про направлення військового інженера підполковника І. Ф. фон Еттінгера до Батурина для будівництва гетьманської резиденції у середині літа 1752 р.³¹. І. Ф. фон Еттінгер надавав технічні консультації та розраховував необхідну кількість печей для опалення гетьманського палацу³². При облаштуванні опалювальних печей виникла проблема із замовленням кахлів. Батуринський сотник Д. Стожок звернувся з цього приводу до Експедиції батуринського та глухівського будівництва: «... меру в ширину, в вышину и в довжину, а каким цветом оние печи и фигурами и здешней ли работы, или калужской, отом от инженер-подполковника не показано»³³.

З донесення сотника Д. Стожка від 1 червня 1757 дізнаємось, що до батуринського будинку потрібно було розпочати прибудову на мурованому фундаменті, для чого необхідно було

знайти 15 мулярів³⁴. Невдовзі ця робота була успішно виконана³⁵. Про час будівництва відомо з донесення Д. Стожка, який у листі від 16 серпня 1757 р. просив К. Розумовського прислати робітників для зведення господарських споруд, а саме: при батуринському будинку два житлові флігелі та стайню, а також повідомляв, що «... на коляски сарай делать надобно. Для которых строены, а паче для конюшне и сарая немало потребно бруса пылованого дерева»³⁶.

За рекомендацією М. Воронцова в листопаді 1757 р. до Батурина прибули італійські зодчі Джузеппе Венероні та Франческо Бартоліані³⁷. Але К. Розумовський чекав на них ще влітку, а у листопаді погодні умови не сприяли будівництву нової кам'яної резиденції. Оскільки дерев'яний палац, побудований у 1751–1753 рр. за проектом Антоніо Рінальді з невідомих нам причин не задовольнив К. Розумовського, гетьман вирішив його перебудувати. Ново-прибулі фахівці були залучені до цієї справи³⁸.

К. Розумовський повернувся до Батурина лише у 1776 р.³⁹. Життя у колишній гетьманській резиденції через деякий час завирувало: сюди приїхав великий почт слуг, дворових. Граф облаштував свою резиденцію за найвищими тогочасними петербурзькими стандартами: у дерев'яному палаці стояли великі дзеркала, мармурові столи, вкриті позолотою стільці, статуї. У Батурині був закладений красивий липовий парк, обнесений цегляною огорожею⁴⁰. Урвища та пагорби були вміло використані для створення затишних куточків для відпочинку. Декілька кам'яних мостів та невеличкі ставки милували око. Поряд з палацом звели два двоповерхових будинки для обслуги, співаків, музикантів. Про славне минуле гетьманської столиці нагадував вал з гарматами навпроти палацу⁴¹. За даними 1772 р., поряд з палацом знаходився сад, в якому налічувалась понад 700 фруктових дерев та 200 декоративних кущів⁴².

Біограф родини Розумовських О. Васильчиков писав, що у листі до сина Андрія від 15 вересня 1781 р. з Яготина К. Розумовський повідомляв: «... итак, я в сие место заехал тепер со всем домом, а в Батурине на зиму дом конопатят, которому весьма сие нужно по его ветхости»⁴³. Лист від 17 листопада цього ж року К. Розумовський писав уже із Батурина, у якому пробув до 1785 року⁴⁴.

Як зазначається в «Кратком топографическом описании Новгород Северского намесничества» за 1787 р., будинок К. Розумовського, розташований у південній частині Батурина, був справжньою окрасою міста⁴⁵. Хибно вважати, що тут йшлося про гетьманський будинок на Тепловці, адже після того, як у 1772 р. К. Розумовський викупив у Теплової землі з будівлями, будівництво цього будинку, або, скоріше за все його добудова Ч. Камероном, розпочалася лише у 1799 р.⁴⁶.

У 1794 р. К. Розумовський приїхав в Україну разом з племінницею С. Апраксіною⁴⁷. Цього разу гетьман назавжди оселився в Батурині⁴⁸ і тут «... провел безвыездно последние годы своей жизни (1796–1803)»⁴⁹. Він проживав «... в сломанном ... огромном деревянном доме, который он сам построил в начале своего гетьманства и который с другими гетманскими маестностями и самим Батурином был ему подарен Екатериной в 1764 г.»⁵⁰.

Про гостинність К. Розумовського говорили далеко за межами Батурина і ще довго згадували після його смерті⁵¹. К. Розумовський жив у великому дерев'яному будинку на кам'яному фундаменті з окремими флігелями для гостей (за свідченнями О. Васильчикова, один з них був споруджений для графині С. О. Апраксіної), побудованому на початку його гетьманування за проектом А. Рінальді⁵². Поблизу будинку знаходилась домовая церква, з'єднана з ним галереєю⁵³. Наразі відомостей про її присвячення не знайшлося, але «... примечено, что граф Кирилл Григорьевич, где у себя ни строил по воле своей церкви, везде посвящал или Воскресению Христову, или Захарью и Елизавете: преданность похвальная к имени той владычицы, которая развела род их и рассыпала на него свои щедроты!»⁵⁴.

За словами О. Васильчикова, у 1802 р. в Батурині в домовій церкві вінчалася онука К. Розумовського Варвара з графом Миколою Репніним-Волконським⁵⁵. Ця урочистість була одним з найкращих подарунків для хворого дідуся. В домовій церкві стояло його позолочене крісло. Графа привозили до церкви, потім переносили на руках і садовили в крісло. Саме це крісло було подароване Воскресенській церкві, у вівтарі якої воно знаходилось до Першої світової війни⁵⁶. До речі, також з домової церкви К. Розумовського були передані до новозбудованої усипальниці Воскресенської церкви коштовні богослужбні посудини⁵⁷: срібний визолочений, інкрустований дорогоцінним камінням потир та дві чудові срібні визолочені дарохранильниці⁵⁸, Євангеліє та декілька дорогоцінних риз⁵⁹.

Після звільнення з посади російського посла при віденському дворі Андрій Розумовський у 1800 р. писав дружині з Батурина, що приїхавши сюди, поселився «... в тих грустних комнатах, в которых провел я в 1776 году 6 месяцев»⁶⁰. А. Розумовський також повідомляв, що «... Общий вид дома вселяет глубокую тоску. ... здесь все дышит разрушением и упадком»⁶¹. В листі за квітень 1800 р. А. Розумовський повідомляв дружині, що вже декілька днів в Батурині лютує «... страшный ураган и не знаешь, куда от него укрыться в картонном здешнем доме, в котором никто, за исключением, быть может, меня, не имеет такого дурного помещения как батюшка. Мне это поддало мысль пристроить к дому корпус, который бы легко можно было отделать к будущей зиме»⁶². В цьому ж листі А. Розумовський писав, що розпочинається тиждень говіння і батько «... ел постное за общим столом. Его на креслах по утру перевезли в церковь по галерее, которая мне очень не по сердцу»⁶³. Хоча господар продовжував бути гостинним та веселим, його здоров'я вже було не тим, що раніше: «... ходил он плохо от боли в ноге и являлся из внутренних комнат своих не иначе как в перчатках, т. к. страдал хирагрою....»⁶⁴. 9 січня 1803 р. К. Розумовський помер і був похований у Воскресенській церкві, збудованій його коштом.

Багато відомих мандрівників, які побували у Батурині, у своїх спогадах про останні роки життя К. Розумовського згадували, що він доживав своє життя саме в будинку, який знаходився на місці, де стояв Мазепин «Городок». Так, лікар О. фон Гун у 1805 р. писав: «... на самом уже выезде из Батурина видели деревянный дом, в котором жил покойный фельдмаршал. Впереди перед домом за валом, на котором поставлены десять пушек виден пребедный луг, который возвышаясь, закрывает весь прочий вид, а с другой стороны дома сад из фруктовых деревьев»⁶⁵. За свідченням фон Гуна, К. Розумовський доживав свої роки саме в цьому будинку і п'ять останніх років життя був дуже хворим, майже нерухомим «... ибо по причине жестокой болезни в ноге ходить вовсе не мог»⁶⁶.

За свідченням князя І. Долгорукого, який відвідав Україну у серпні 1810 р.: «... Кирилл Григорьевич ... последние годы жизни провел в Батурине. Говорят, что и здесь жил очень пышно: так думать должно, судя по его домам; один из них деревянный похож на дворец. Мы не нашли уже в нем никакого убранства: он обнажен всех своих прелестей, но по огромности своей и количеству покоев, достоин и нене примечания. При нем сад велик, но запущен: оранжереи наполнены плодами, яблук здесь и абрососов пропасть»⁶⁷.

Д. Швидковський, досліджуючи архітектуру палацу К. Розумовського, зазначав: «... гетман жил в Батурине в деревянном доме, находившемся при въезде в город, в этом доме он и умер в 1803 г.»⁶⁸.

У 1852–1853 рр. Батурин відвідав художник Л. Жемчужников, який записав у своєму щоденнику: «... старый деревянный одноэтажный дом, в котором последние годы своей жизни провел последний гетман, едва держался»⁶⁹.

Як писав О. Лазаревський: «... все батуринские постройки времени Разумовского, в том числе и тот дом, в котором доживал свой век бывший гетман были деревянные и потому давно уже не существуют»⁷⁰. В XIX ст. «... были разобраны из-за ветхости многие дворцы Кирилла Григорьевича, в частности, в Батурине»⁷¹. Коли саме був розібраний будинок з усіма його службовими приміщеннями та домовою церквою, наразі, невідомо, але за свідченнями О. Васильчикова: «... в 1859 г. разобран был последний флигель, выстроенный для С. Апраксиной»⁷². Деякі дослідники й досі вважають, що свої останні роки гетьман провів у будинку на нинішній вул. Київський, але відомо, що той будинок був розібраний 1821 р., а вищеописаний проіснував до 1852–1853 рр., про що свідчив Л. Жемчужников.

Отже, досліджуючи дану тему, можна зробити висновок, що К. Розумовський мав пристрасть до будівництва та ботаніки. Пристосовуючи насадження до природних умов місцевості, він розбивав квітники, газони та клумби на штучних терасах пагорбів, насаджував липові алеї, будував оранжереї, альтанки, декоративні містки та огорожі⁷³.

¹ Материалы научно-исторической конференции, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирилла Григорьевича Разумовского. – М., 2004. – С. 158–159.

² Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка та ін. Редколегія: О. Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – С. 204.

- ³ Там само. – С. 214.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский. Т II. – К., 1893. – С. 259; Батурин: сторінки історії. – С. 120.
- ⁶ Вказ. праця. – С. 261; Батурин: сторінки історії. – С. 103.
- ⁷ Павличко-Олександрович Я. До питання про іконостас гетьманської церкви Кирила Розумовського у Батурині // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин, 2006. – С. 156–157.
- ⁸ Иноземцев И. Граф К. Г. Разумовский в Батурине // Исторический вестник. – 1903. – Т. XCIV. – С. 945.
- ⁹ Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. – СПб., 1880. – Т. I. – С. 462.
- ¹⁰ Бузун О. Батурин часів гетьманування К. Г. Розумовського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 36; Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 462.
- ¹¹ Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю. А. Блажко, Л. Г. Кіяшко. – Ніжин, 2011. – С. 17–18.
- ¹² Павленко С. Післямазепинська доба Батурина // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 374.
- ¹³ Иноземцев И. Вказ. праця. – С. 945.
- ¹⁴ Батурин: сторінки історії. – С. 387.
- ¹⁵ Васильчиков. А.А. Вказ. праця. – С. 463.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Батурин: сторінки історії. – С. 288.
- ¹⁸ Кючарианц Д. А. Антонио Ринальди. – Л., 1984. – С. 10.
- ¹⁹ Дворцы и усадьбы: еженедельное издание. – М., 2012. – № 87. – С. 9.
- ²⁰ Кючарианц Д. А. Вказ. праця. – С. 11.
- ²¹ Дробязко Н. Участь родини Воронцових у розбудові Батурина в середині XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2011. – С. 71.
- ²² Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII–XIX ст.) // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 406–407.
- ²³ Кючарианц Д. А. Вказ. праця. – С. 12.
- ²⁴ Горностаев Ф. Ф. Дворцы и церкви Юга. Вып. 8. – М., 1914. – С. 28.
- ²⁵ Кючарианц Д. А. Вказ. праця. – С. 12.
- ²⁶ Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – Ч. I. – К., 2008. – С. 56.
- ²⁷ Козьмян Г. К. Чарлз Камерон. – Л., 1987. – С. 141.
- ²⁸ Дворцы и усадьбы. – С. 9.
- ²⁹ Кючарианц Д. А. Вказ. праця. – С. 160.
- ³⁰ Иноземцев И. Вказ. праця. – С. 945.
- ³¹ Батурин: сторінки історії. – С. 165.
- ³² Терех М. І. Перший палац К. Г. Розумовського в Батурині // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. Вип. 5. – Київ-Глухів, 2012. – С. 126.
- ³³ Токарев С. Нововиявлені документи про діяльність «Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва» на початку 50-х рр. XVIII ст. // Сіверянський архів. – Вип. 2. – Чернігів, 2008. – С. 106.
- ³⁴ Батурин: сторінки історії. – С. 168–169.
- ³⁵ Там само. – С. 168.
- ³⁶ Там само. – С. 171.
- ³⁷ Дворцы и усадьбы. – С. 9.
- ³⁸ Пасько І. В. До історії Батуринського палацу (На матеріалах листування К. Г. Розумовського з М. І. Воронцовим) // Український археографічний щорічник. Вип. 3/4 — К., 1999. – С. 257.
- ³⁹ Там само. – С. 386.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.

⁴² Кіяшко Л. Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. Ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2011. – С. 72.

⁴³ Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 372.

⁴⁴ Там само. – С. 373.

⁴⁵ Коваленко О., Петреченко І. Краткое топографическое описание Новгород Северского наместничества 1787 года // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 155.

⁴⁶ Козьмян Г. К. Вказ. праця. – С. 142.

⁴⁷ Горностаев Ф.Ф. Вказ. праця. – С. 35.

⁴⁸ Павленко С. Вказ. праця. – С. 386.

⁴⁹ Материалы научно-исторической конференции, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирилла Григорьевича Разумовского. – М., 2004. – С. 42.

⁵⁰ Батурин: сторінки історії. – С. 198.

⁵¹ Там само.

⁵² Кіяшко Л. Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині. – С. 72.

⁵³ Павленко С. Щодо 40 церков Батурина: гіпотези та реалії // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2011. – С. 143; Батуринська старина. – С. 151.

⁵⁴ Батурин: сторінки історії. – С. 226–227.

⁵⁵ Кіяшко Л. Г. Вказ. праця. – С. 74.

⁵⁶ Батуринська старина. – С. 83.

⁵⁷ Горностаев Ф.Ф. Вказ. праця. – С. 36.

⁵⁸ Коваленко О., Тарасенко О. Батуринська старовина в історико-краєзнавчих працях архієпископа Філарета (Гумілевського) // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 432.

⁵⁹ Батурин: сторінки історії. – С. 298.

⁶⁰ Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 469.

⁶¹ Там само. – С. 473.

⁶² Там само. – С. 474.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Батурин: сторінки історії. – С. 198.

⁶⁵ Батурин: сторінки історії. – С. 221; Горностаев Ф. Ф. Вказ. праця. – С. 27.

⁶⁶ Батурин: сторінки історії. – С. 221.

⁶⁷ Там само. – С. 225–226.

⁶⁸ Бузун О. Вказ. праця. – С. 36.

⁶⁹ Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. – С. 390.

⁷⁰ Лазаревский А. М. Тепловка: Страница из истории старого Батурина // Киевская старина. – 1890. – № 11. – С. 389.

⁷¹ Материалы научно-исторической конференции, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирилла Григорьевича Разумовского. – М., 2004. – С. 41.

⁷² Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 463.

⁷³ Там само. – С. 33.

The article deals with the history of first houses of Kyrylo Rozumovs'kyi in Baturyn and is based on the the study of a variety of historical sources.

Keywords: Baturyn, hetman, Kyrylo Rozumovs'kyi, Honcharivka, wooden palace.

Статья посвящена истории первых домов Кирилла Разумовского на территории Батурина и базируется на изучении многочисленных источников.

Ключевые слова: Батурин, гетман, Кирилл Разумовский, Гончаровка, деревянный дворец.